

ЛЕКЦІЯ 12. ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ВЧЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

1. Загальна характеристика правової та політичної думки у середні віки.
2. Особливості політичних та правових вчень епохи Відродження і Реформації.
3. Марсілій Падуанський.
4. Ніколло Мак'явеллі.
5. Жан Боден.

1. Загальна характеристика правової та політичної думки

В історії Західної Європи середні віки охоплюють більш ніж тисячолітній період (V–XVI ст.). На протязі цього періоду політичні та правові ідеї, погляди змінювалися та розвивалися. В цьому процесі можна відзначити три значні етапи. Перший, який належить до кінця V ст. середини XI ст., характеризується тим, що державність спочатку організується у великі, але доволі слабо інтегровані монархії, а пізніше розпадається на конгломерати роздроблених політичних утворень. Другий етап — період середини XI ст. — початку XV ст. Для цього періоду є типовими централізовані станово-представницькі монархії, рецепція римського права та формування "міського" (магдебурзького) права. Третій етап (XV–XVI ст.), державність якого характеризується переважно абсолютними монархіями. Особливості розвитку державно-правового життя на цих етапах мали суттєвий вплив на особливості та динаміку середньовічної політико-правової думки. Глибокий відбиток на її розвиток, як і на все тодішнє інтелектуальне життя, наклало християнство і церква. На противагу античному світогляду твориться теологічний світогляд. Античний світогляд ґрунтувався на двох базових засадах: 1) споконвічний порядок природи є основа універсально діючого, об'єднуючого всіх воєдино права; 2) людський розум є орган надійного пізнання права. Християнська релігія поставила під сумнів і відкинула обидві ці засади. На противагу їм вона висунула тезу про створення світу богом із нічого і вчення про божественне одкровення, яке переходить межі того пізнання, яке здійснює розум, що сприяло поглибленню ірраціоналізму середньовічного релігійного світосприйняття.

Другою ідеологічною конструкцією, яка мала визначальний вплив на зміст і формування політико-правових поглядів у цю епоху, є теоретична модель (схема) соціального розшарування суспільства. Спершу, схема Августина з його поділом людей на два розряди: пануючих і підлеглих, володарів і рабів;

пізніше її витіснила тричленна модель соціальної структури: воїни, клірики та трудівники.

Визначальною для розвитку правових та політичних вчень вказаного періоду є і боротьба між світською та духовною владою за панівне становище. Власне, однією з центральних проблем політико-юридичних знань в цей період є питання про те, яка влада (організація) повинна мати пріоритет: духовна (церква) чи світська (держава). Ідеологами першої були Августин, Тома Аквінський, другої — Данте, Марсілій Падуанський, Вільям Оккам. Важливо також відзначити, що, незважаючи на ці суперечності, непохитною залишалася монархічна ідея, саме вона належить до найбільш значимих і стійких компонентів політико-правової свідомості середніх віків, хоча і вона змінювалася на протязі розглядуваного періоду.

В цілому, правова свідомість середньовіччя, як і тодішня політична ідеологія, головним джерелом таких ключових понять, як справедливість, право, законодавство, мали Біблію, хоча це джерело не перекрило впливу на середньовічну правову думку етико-юридичних поглядів давньої Греції та Риму. Разом з тим, вона мала ряд своїх, тільки їй притаманних рис. Наприклад, середньовічна правова думка заперечувала, що і на суспільстві лежить вина за вчинення злочину окремою особою, не визнавала обмеженої осудності людини, відкидала можливість допущення помилок суддями тощо. Вона вважала, що справедливість зобов'язує застосовувати до винних тільки два крайні заходи: або жорстоке покарання у повному обсязі, або помилування. У правосвідомості тогочасного суспільства присутня повага до закону, переконаність в його безперечності, віра в його фундаментальне значення для нормального людського співжиття.

Відродження і Реформація — найбільш значні і знамениті події пізнього західноєвропейського середньовіччя. Термін "Відродження", введений в літературний обіг приблизно в середині XVI ст., на початках означав факт воскресіння, відновлення в духовній культурі тих видатних досягнень античної цивілізації, які були втрачені в епоху середньовіччя. Нині цей термін, не втративши свого початкового значення, трактується більш широко — він охоплює увесь той комплекс змін, які відбуваються в Європі в цей період, — це формування національної державності, криза римсько-католицької церкви та ортодоксальної релігії, яку вона відстоювала, формування антисхоластичного типу мислення і гуманістичної, антропоцентричноорієнтованої системи світоглядних і етичних цінностей,

розквіт опертого на ідею гуманізму мистецтва тощо.

Слово-заклик "Реформація" дещо ранішого походження, ніж термін "Відродження". Вже в XIV–XV ст. воно часто фігурувало у тогочасних ідеологів, які висловлювали за його допомогою думку про необхідність вдосконалювати, покращувати церкву, світські порядки, правові інститути тощо. Пік реформаційного руху припадає на XVI ст. Якщо першою країною, з якої починається Відродження, була Італія, то центром Реформації була Німеччина. Тим спільним, що об'єднує Відродження і Реформацію в один соціокультурний феномен, є зміщення у сторону секуляризації суспільної свідомості, критика офіційної церкви та існуючих суспільно-політичних інституцій. Разом з тим, ці дві події мають і суттєві відмінності між собою. Лейтмотив Відродження — гуманізм, тобто визнання самоцінності, неперехідної значимості людської гідності, всього багатства творчих проявів індивіда, як вищого життєвого блага. Відродження прагнуло перетворити існуюче суспільство, трансформувати його в розумне і гуманне суспільство, яке б не потребувало політико-правових та ідеологічних інститутів, що протистоять йому. Воно було спрямоване проти середньовікової схоластики і догматизму, що сковували людський розум, проти всяких заборон на вільний і самостійний пошук істини. Натомість, провідна тенденція Реформації була спрямована на відновлення у початковій чистоті християнської релігійності. Для Реформації дуже показова обов'язковість жорсткого підпорядкування людини громаді, її ідеологічні концепції розроблялися у формі строгих "закритих" доктрин, як кодифіковані релігійно-політичні програми, які підлягали беззаперечному прийняттю і виконанню. "Реформація — це чітко і однозначно сформульована система істин, впроваджувана в життя. Тому за неї можна було і померти, і вбити". Релігійна нетерпимість для найбільш яскравих представників Реформації характерна не менше, ніж для представників римо-католицької церкви.

В цілому ж, слід зазначити, що найвищі результати Відродження і Реформації стали органічними і неперехідними компонентами всього наступного розвитку людської цивілізації, серед них є й певна сукупність політико-юридичних ідей і цінностей. Головна увага приділялася таким ідеям, як свобода індивіда, його самоцінність. Саме під цим оглядом актуалізувалась антична спадщина. Під поняття загального блага почали підводити уявлення про державу з республіканським устроєм, оперту на принципи рівності і справедливості. Гарантія рівності і справедливості — запорука свободи особи — вбачалася у виданні і дотриманні законів, зміст

яких узгоджується з сутністю людини. У період Відродження оновлюється давня концепція суспільного договору, яким пояснювалась як причина виникнення держави, так і легітимність державної влади; акцент робився на значенні вільного виявлення своєї волі всіма організованими в державу людьми, звичайно добрими від природи. В цілому, в епоху Відродження і Реформації закладаються основи раціонально-логічного, вільного від схоластики і догматизму підходу до розуміння державно-правових явищ та їхньої суті.

2.Марсілій Падуанський.

Марсілій Падуанський (Marsilio da Padova), який жив бл.1275 - 1343 — належить до тих середньовічних мислителів, чия творчість свідчить про рішучий розрив з теологічною традицією у поглядах на державно-правові явища. В 1324 р. він написав найвизначнішу свою політико-правову працю "Defensor Pacis" ("Захисник миру"), в якій висунув ідею народоправства, яка випереджувала час на кілька століть. Тільки значно пізніше ця ідея знову знайшла своє відображення в доктрині великого французького просвітителя Руссо.

"Захисник миру" складається з трьох трактатів. У першому розвивається світська теорія держави, в другому викладаються погляди на суть і призначення церкви, у третьому формулюються висновки. Марсілій опирається у своєму трактаті на раціоналістичне вчення Арістотеля, концепцію єдиного розуму Аверроеса, він також неодноразово згадує Біблію, як книгу, "з якої можна почерпнути знання про божественний закон", він також посилається на Тому Аквінського, Августина.

Розглядаючи погляди Марсілія на державу, необхідно зазначити, що він розглядає її відповідно до античних поглядів, називаючи її формою досконалого устрою суспільства. Держава для нього — це світський інститут, який розвивається за власними законами і має "власну субстанцію"; "це постійна спілка, завдяки якій людина досягає самодостатнього життя". Розглядаючи походження держави, він вважає, що вона виросла з сім'ї, як первинного, найпростішого елемента людської асоціації. Саме з появою держави він пов'язує і появу політичної влади. Згідно з Падуанським, держава — це результат природного прагнення кожної людини до досконалого життя.

Держава досконала, якщо вона добре управляється, має хороші закони, а також виконує функції, що забезпечують підтримку миру. Саме Падуанському належить перше "політичне" трактування миру, як засобу для досягнення "громадянського щастя", а не як універсального порядку, що підтримується божественним правом. Досягається він у тому випадку, коли кожна людина в державі отримує можливість безперешкодно займатися своєю діяльністю, завдяки узгодженому функціонуванню всіх органів держави, досягненню певного правового порядку.

Під людськими законами Марсілій розумів "правила", що регулюють людську поведінку і містять накази, заборони і дозволи, і наділені примусовою силою. Саме у примусовості, як специфічному юридичному атрибуті, він бачить суть законів, які виступають, як приписи людської влади. Призначення людського права полягає, з одного боку, у регулюванні відносин в державі: — це "універсальний суддя громадянської справедливості і загальної користі", а з другого, — в утриманні людської влади від свавілля, тобто у контролі за здійсненням влади правителем на основі права.

Основою політичного вчення Марсілія Падуанського є його трактування народного суверенітету, згідно з яким сувереном в державі є народ-законодавець. Відповідно до цієї концепції, народ створює закони держави, тобто є *legislator humana* (людським законодавцем). Він призначає уряд (правителя) і контролює його діяльність, а в разі необхідності змінює їх. Важливою функцією народу-законодавця є контроль за тим, щоб закони переслідували "загальну користь", справедливість.

Виконавчі функції в державно-правовій концепції Падуанського виконує уряд, на чолі якого стоїть правитель, який обирається народом і йому підзвітний. Головне завдання правителя — проводити на практиці те, що вважає необхідним народ-законодавець. Важлива функція правителя — здійснювати правосуддя: він повинен судити, здійснювати свою владу і виконувати свої рішення на основі закону. Якщо ж правитель відступає від законів або перетворюється у тирана, то народ може покарати і, навіть, скинути його.

За вченням Марсілія, законодавець завжди незмінний, у той час як правитель може мати різний устрій, який обумовлює форму правління: виконавчі

функції можуть бути довірені одному, багатьом або всім. Щодо форм держави, то він, так як і Арістотель, розрізняє три правильні і три неправильні форми. Марсілій виступає за монархію, тобто правління одного, але за монархію виборну, оскільки у такому випадку "народ завжди зможе вибрати найкращого, тоді як при інституті спадкового правителя ця умова дотримується дуже рідко.

Значення та вплив Марсілія Падуанського на формування пізнішої європейської думки досить значні. Його називали "родоначальником всіх демократичних авторів нового часу" та підкреслювали, що його "з найбільшим правом можна зарахувати до предвісників правової держави в новому розумінні", що він створив "нове вчення про державу, побудоване на раціоналістичних засадах".

3. Ніколло Мак'явеллі.

Ніколло Мак'явеллі (Machiavelli), 1469–1527, — видатний політичний мислитель Відродження, основоположник нової світської політичної науки. Політичні погляди Мак'явеллі викладені ним у працях "Державець", "Роздуми про першу декаду Тита Лівія", "Історія Флоренції". У своїй творчості Мак'явеллі відходить від релігійного світогляду і рішуче виступає проти теологічних уявлень про політику, право, державу. На зміну середньовічній концепції божественної визначеності, він висуває ідею історичної необхідності і закономірності, яку він називає fortuna (доля). При цьому, значне місце відводиться вільній волі індивіда. Він підкреслює: "Доля визначає половину наших дій, а другу половину або біля того вона надає можливість вирішувати нам". Людина зв'язана певними умовами, обставинами життя, з якими вона узгоджує свої вчинки, проте Мак'явеллі, на відміну від середньовічної християнської концепції, відстоює образ людини-борця, творчої особистості, яка йде навіть проти долі. "Фортуна, подібно до річки під час повені, руйнує те, що не має сили. Правитель, який надіється тільки на фортуна, гине, як тільки вона йому зрадить". Вона любить показувати свою владу тоді, коли в людях немає мужності. Тому, поряд з долею, другою рушійною силою політики і всієї історії Мак'явеллі вважає virtù — свого роду особисту енергію, яка проявляється, як сила, доблесть, винахідливість індивіда.

Цікавими є погляди Мак'явеллі на релігію, яку він розглядає суто

прагматично: з точки зору служіння державним інтересам, консолідації народу і виховання активних учасників політичного життя. Він відкидає питання про істинність релігійних догм і розглядає їх тільки з позиції користі для суспільства. Релігію і бога, заявляє він, винайшли мудрі люди, для того щоб переконати простий народ у корисності встановленого ладу. Тому для нього важлива не суть віровчення, а те, як люди розуміють його і використовують у політиці: для виховання рабської покори чи для формування високих якостей громадянина.

Аналізуючи політичне життя суспільства, Мак'явеллі приходять до висновку, що в основі політичної поведінки лежить не християнська мораль, а користь і сила. "Доля завжди на тій стороні, де краща армія", — підкреслював мислитель. Аналізуючи реальне політичне життя, він виводить дієві політичні принципи з реальних якостей людини, людської природи, розкладу та руху сил, які борються у суспільстві, та інтересів.

Мак'явеллі вперше сформував завдання і суть політичної науки. Її завдання полягає у поясненні реального стану справ, оснований на аналізі фактичного матеріалу та історичного досвіду. На його думку, не дійсність потрібно підганяти під канонізовані схеми, а, навпаки, на основі пізнання реальної дійсності виводити дієві політичні принципи і відповідно до них творити історію. По суті, Мак'явеллі став тією ланкою, яка поєднала античну і сучасну політичну науку.

Важливе місце у поглядах Мак'явеллі відводиться державі, яку він розуміє, як політичний стан суспільства, тобто відношення влади і підпорядкування, їхні взаємовідносини, наявність відповідним чином організованої політичної влади, юстиції, права та законів. Трактатування держави, як політичного стану суспільства, підтверджується також поглядами мислителя на походження держави. Держава виникає наступним чином: спочатку людей було мало і вони жили, як і тварини, самотійно. Потім, зі збільшенням їхньої кількості, вони об'єдналися і для захисту вибрали найхоробрішого, зробили його своїм керівником і почали йому підпорядковуватися. З такого спілкування з'являється усвідомлення доброго і поганого, вчинків чесних і добрих та злих і шкідливих. І для того, щоб не було взаємних образ, люди встановили закони і покарання для їхніх порушників. Звідси виникає усвідомлення потреби правосуддя. Тому, при виборі правителя люди стали надавати перевагу вже не сильному, а мудрому і справедливому. Важливим компонентом держави у концепції Мак'явеллі є політична влада, як повноваження, могутність, сила,

яка проявляється у здатності правлячих осіб примушувати підданих до послуху. Завдання науки, згідно з Мак'явеллі, полягає, перш за все, у тому, щоб виявити закономірності руху різних політичних форм, фактори їхньої стабільності, їхній зв'язок з певним станом політичних сил, нормальні і патологічні процеси у формах держави, причини революцій тощо.

При аналізі політичних форм Мак'явеллі звертається до найрізноманітніших факторів, що впливають на їхнє виникнення, розвиток і зміну: економічні, військові, територіальні, географічні, демографічні, етнічні. Особливу увагу він приділяє психологічним аспектам політики. Мак'явеллі був чи не перший, хто вловив взаємозв'язок морального і психологічного стану суспільства з політичними формами. Він також виводить самостійні правила політики, вільні від моральних критеріїв, або, точніше, він формулює правила політичного мистецтва відповідно до конкретних політичних умов та політичних цілей. Але для нього аморальні засоби є не самоціллю і, тим більше, не абсолютною цінністю. Вони виправдані тільки з метою об'єднання та зміцнення держави в боротьбі з реакціонерами, які не бажають розмовляти на жодній іншій мові, крім мови отрути і кинджалу. Вказані засоби є неминучим злом, спрямованим проти ще більшого зла. Жорстокість, підкреслював Мак'явеллі, можна виправдати тільки тоді, коли вона застосовується один раз і для користі підлеглих; якщо ж вона систематично використовується на пригноблення підвладних, їй не має виправдання. Наскільки одноособова диктатура, згідно з Мак'явеллі, необхідна при надзвичайних обставинах, настільки вона шкідлива при звичайному розвитку справ. Абсолютна влада дуже швидко псує як правителів, так і підданих. Мак'явеллі підкреслює, що найоптимальнішою формою правління є республіка. "Маси розумніші і постійніші, ніж державець", — підкреслював він. При республіканській формі правління держава стає стабільнішою і міцнішою. Республіка забезпечує свободу і рівність громадян, а отже і велич держави. Мак'явеллі тісно пов'язує воедино республіку, свободу, рівність і процвітання держави. Тільки вільна держава може досягти величі і могутності, бо вона базується на загальному благові, а не на виключній вигоді правителя і привілейованого стану.

Політична концепція Мак'явеллі складна і багатогранна, що обумовлює різні підходи до його наукової спадщини. Його проголошували "аморальним радником тиранів", його праці були заборонені у середньовічній Європі, а їхнє читання ще в XVIII столітті в Росії вважалося важким політичним злочином. У той же час, прогресивні мислителі високо цінували його

творчість, правильно підкреслюючи важливість його досліджень тогочасної політичної ситуації і його правильний аналіз реально існуючих політичних методів боротьби. Спіноза називав Мак'явеллі "мудрим благородним мужем", який відстоював свободу і дав неоціненні поради для її зміцнення. Визначні вчені новітнього часу, такі як Г.Моска, творець доктрини "правлячого класу", та В.Парето, автор концепції циркуляції еліт, прямо зараховували себе до послідовників методологічних та теоретичних ідей Мак'явеллі. На ідеї Мак'явеллі опирається і такий напрямок політичної соціології США, як "політичний реалізм", представники якого виступають за деідеологізацію політичної науки та необхідність об'єктивного політичного аналізу.

5. Жан Боден.

Значний внесок у розвиток нової світської політико-правової теорії зробив Жан Боден (Bodin), 1530–1596 — основоположник ідеї суверенітету. Головна політико-правова праця мислителя має назву "Шість книг про державу (республіку)" (слід мати на увазі, що республікою Боден називає будь-яку державу, незалежно від її форми державного правління), яка побачила світ в 1576 році. Спираючись на античну традицію, Боден розглядав політику, право, державу на основі узагальнених фактів дійсності, а не на основі догматичних схем.

Під поняттям держави (республіки) Боден розумів "правове управління багатьох сімей і тим, що в них спільне, під суверенною владою". Тобто, для мислителя держава — це, перш за все, правове управління, вона має правий, справедливий, правовий характер. Це означає, що вона діє на основі права, справедливості і законності. Цим держава відрізняється від неправових, несправедливих спілкувань і груп, наприклад від банди розбійників. І, хоча, на відміну від Арістотеля, Боден не включає кінцеву мету, тобто загальне благо, у поняття держави, проте, розглядаючи державу, як справедливе спілкування, правове управління, він фактично висуває надзвичайно важливі цілі і завдання, заради досягнення яких створюється держава, а саме: підтримка і забезпечення внутрішнього миру, справедливості і соціальної гармонії, а також захисту від зовнішніх ворогів.

Найважливішою ознакою держави, як і соціального спілкування в інших соціальних об'єднаннях, є влада, відношення влади, тобто управління і підпорядкування. Тому соціальне спілкування на різних його рівнях є, по суті, розподілом людей на дві категорії: тих, хто управляє, і тих, хто

підпорядковується. Без цього соціальне спілкування перетворюється в анархію, що призводить до розпаду і загибелі об'єднання.

Боден рішуче виступає проти рабства і кріпацтва. Він вважав, що рабство суперечить справедливості. Заперечуючи тезу Арістотеля про те, що рабство відповідає природі, Боден писав, що рабство можна було б вважати таким, що відповідає природі, коли б сильний, багатий, але нерозумний підкорявся мудрому, освіченому, хоча слабкому і бідному, але підкорення розумних дурним, освічених неосвіченим і добрих злим суперечить природі. Вважати ж рабство ознакою милосердя стосовно полонених, як це робили деякі прихильники рабства, Боден вважав рівнозначним тому, що й захоплюватися милосердям розбійників за те, що вони дарують життя своїм жертвам. Посилання ж на те, що рабство існує тривалий історичний період, є, на думку мислителя, також безпідставним, оскільки таке посилання може виправдовувати і принесення людей в жертву, яке також було характерне для людства тривалий історичний період. В цілому ж, підкреслював Боден, рабство суперечить людському розумові, природі і свободі людини. Воно не тільки несправедливе, але й шкідливе, оскільки сприяє деградації людини, причому не тільки раба, але й рабовласника.

Боден також піддає рішучій критиці комунізм. На думку Бодена, приватна власність економічно цементує сім'ю, а отже і державу. "Платон не взяв до уваги, — писав Боден, — що, коли б встановився комунізм, то була б знищена головна ознака держави, тому що немає нічого публічного там, де немає нічого приватного, так само, як не було б держави, коли б всі піддані стали монархами. Така держава була б прямо протилежною законам Бога і природи, які не тільки відкидають кровозмішення, перелюбство, батьковбивство, які неминучі при спільності жінок, але й заперечують будь-яку спробу привласнити собі чуже".

Мислителю належить першість у виробленні сучасного поняття громадянства. Об'єднання багатьох сімей в державу означає, що глави сімей перетворюються в громадян держави, тобто пов'язуються відносинами державної влади і підпорядкування. Однак, політичне підпорядкування не знищує свободу людини: вона обмежується, але не зникає повністю. Громадянин держави — це вільна людина, підпорядкована державній владі. Тобто головна і визначальна ознака громадянства — це підпорядкування політичній владі.

Об'єднання сімей і громадян в державу досягається шляхом їхнього підпорядкування загальній політичній владі. Головною ознакою, властивістю цієї влади Боден вважає її суверенний характер. "Суверенітет є постійна і абсолютна властивість держави", — підкреслював мислитель. Своїм корінням вчення Бодена про суверенітет сягає давньої традиції політичної думки, на якій базувалися становлення і розвиток самостійних національних держав в боротьбі з іншими організаціями, що претендували на політичну владу. Саме базуючись на концепції суверенітету, він обґрунтовує нове розуміння держави, як такого політичного спілкування, яке має свою власну незалежну владу і не підпорядковане ніякій іншій політичній владі, наприклад владі церкви, імперії, сюзеренів тощо. Розвиваючи це розуміння, мислитель вперше формулює положення про суверенітет, як ознаку державної влади взагалі і тісно пов'язує суверенітет з державою в цілому.

Розкриваючи ознаки і зміст суверенітету, Боден пояснював, що суверенна політична влада має постійний характер. Тобто тільки така влада є суверенною, яка надана її суб'єкту на невизначений строк, тобто постійно. Далі, верховна влада повинна бути абсолютною, тобто не обмежуватися жодними умовами. Абсолютний характер влади передбачає, що її носій може користуватися і розпоряджатися нею безумовно, необмежено, аж до передачі цієї влади іншому суб'єктові. Тобто народ, як суверен, вправі передати свою владу монархові. Суверен не повинен бути зв'язаний законами: ні своїми власними, ні своїх попередників. Тобто юридично суверен не зв'язаний законами будь-якої людської влади. В іншому випадку ця влада не буде абсолютною, тобто суверенною. Надзаконний характер державної влади випливає з того, що над нею не стоїть ніяка інша політична влада ні в даній державі, ні поза нею. Разом з тим, Боден чітко визначає межі абсолютизму державної влади, у зв'язку зі справедливістю, правдою, правом, а також цілями та завданнями держави, як політичного спілкування. Під цим оглядом, суверен обмежений законами "божественними", "природними" і "людськими законами, спільними для всіх народів". Саме на "законах Бога, природи і спільних людських законах" базуються і в них закріплені деякі фундаментальні людські інститути і принципи людського співжиття. До них, перш за все, належать: приватна власність, сім'я, політичне спілкування і його цілі, тобто мир і правопорядок, справедливість в людському спілкуванні, у визначенні та розподілі благ і покарань. Звідси випливає ряд фундаментальних засад соціально-політичного життя, а також певні властивості і прагнення людини у політичному спілкуванні, на які суверен не повинен посягати. Зокрема, з права недоторканості приватної власності

впливає положення про те, що суверен не може встановлювати податки для підданих без їхньої згоди. Суверенна влада, підкреслював Боден, є єдина і неподільна. Суверенітет — це властивість влади бути абсолютною і незалежною від кого б то не було. А це означає, що така влада і її рішення загальнообов'язкові для всіх в державі. Суверенітет реалізується у повноваженнях державної влади вирішувати найважливіші питання життя країни: видання законів та зміна їх, право війни і миру, призначення посадових осіб, правосуддя в останній інстанції, чеканка монети, стягнення податків і зборів.

Залежно від того, в чиїх руках зосереджений суверенітет, Боден виділяє три форми держави: монархію, аристократію і демократію. Демократія — це держава, в якій "вся або більша частина громадян, незалежно від того, як вони організовані, наділені верховною владою над всіма". При аристократії "менша частина громадян наділена верховною владою над всіма взагалі і над кожним зокрема". В монархії верховна влада належить одній особі. Так звані неправильні форми, які виділяв Арістотель та інші мислителі, Боден вважав не окремими формами, а тільки певним станом, якістю тих самих форм. Тобто відмінність між ними полягає не у формі, а в якості, в змісті форми.

Важливе місце у політико-правовій концепції мислителя належить аналізу причин і факторів стабільності і змін, революцій і переворотів у різних формах держави. Головною причиною переворотів і революцій Боден вважав нерівномірний розподіл багатства, різку майнову поляризацію між багатими і бідними. Виходячи з цього, завдання державної влади полягає в запобіганні цим процесам шляхом зміцнення і збільшення прошарку людей середнього достатку та у тому, щоб не допустити надмірного збідніння народу, з одного боку, і надмірної концентрації багатства в руках небагатьох представників олігархії, з другого. Стабілізуючим фактором у суспільстві є і релігійна толерантність. Міцність держави і влади, за переконанням Бодена, посиляться, якщо буде допущена свобода віросповідання. Тобто, він фактично виступає за відокремлення церкви від держави.

Значну увагу Боден приділяє також тому, як впливають на політичне життя і форми держави історичні особливості розвитку того або іншого народу, його звичаї і побут, звички і психологія. Як і Арістотель, Боден розглядає також вплив геофізичних умов (клімату, ґрунтів тощо) на державу. Однак, він не надає цим факторам фатального значення і, в дусі Відродження, більший акцент робить на творчих зусиллях політичних керівників. Мудрий

правитель, за допомогою законів і цілеспрямованої політики, може і повинен запобігти небажаному впливові вказаних факторів. Політичне мистецтво правителів саме й полягає у тому, щоб на основі врахування найрізноманітніших факторів передбачити тенденції політичного розвитку і своєчасно нейтралізувати негативні процеси, для того щоб зберегти і зміцнити державу.

В цілому, значення політико-правової спадщини мислителя для подальшого розвитку політичної та правової думки є надзвичайно важливе. Його теорія суверенітету лягла в основу всіх подальших державно-правових теоретичних розробок Нового і Новітнього часу.